

ПРАВАТА НА ЧОВЕКА И СЪВРЕМЕННАТА ДЪРЖАВА

Даниел Вълчев *

1. Правата на човека — научна или идеологическа територия

1.1. През последните години проблемът за правата на човека се очерта като едно от големите изкушения пред изследователите в няколко области на познанието — най-малко политическата философия, правото, етиката. Това обстоятелство само по себе си не е нещо необичайно. Известно е, че една и съща даденост често се оказва част от предмета на изследване на различни науки, стимулирайки по този начин настаняването на интердисциплинарния подход между характеристиките на съвременното научно познание. Отдавна е отминало и времето, когато определени тенденции и форми в поведението и мисленето (плод на обективно развитие или просто модни) са оказвали въздействие само в рамките на населеното място, региона или най-много страната. С глобализацията на съвременните процеси и развитието на технологиите все по-често определени идеи претендират и дори не рядко успяват да заемат водещо място в световното информационно пространство.

Големите финансови средства, които се отделят за различни прояви, посветени на правата на човека (фондации, научни институти, форуми, монографии и сборници), както и главните букви, с които в множество трудове се говори за Правата на Човека, основателно предизвикват въпроса: не са ли правата на човека етикет на един нов опит за завоюване на културно (а защо не и политическо) пространство от страна на западната цивилизация или пък са поредната модна тема, която западният културен и интелектуален елит експлоатира (след марксизма, психоанализата и сексуалната революция, по думите

на Вилей)¹ ?

Преди да потърсим отговор на този въпрос, не би било излишно да погледнем към проблема за правата на човека в историческа ретроспектива. Нека си припомним, че в човешкото развитие периодично се редуват идеологии и управления, поставящи акцент ту върху индивида, ту върху общността, респективно даващи предпочитание ту на правата, ту на задълженията². Да се счита, че човечеството веднъж завинаги е направило своя еднозначен избор в полза на правата (т. е. на индивида), Би било най-малкото наивно. Имайки предвид това, бихме могли по-убедено да поставим под съмнение опитите за фетишизиране на съвременните схващания за правата на човека и да потърсим тяхното истинско значение като продукт на една значима интелектуална и културна традиция.

1.2. Предлаганите кратки размисли нямат претенцията да дадат някаква всеобхватна оценка на идеята за правата на човека и изградените на нейна основа теоретични конструкции. Те са насочени към един сравнително частен проблем – **изследване на възможността за съжителство на идеята за правата на човека с идеята за модерната държава.**

Но занимавайки се с въпроса за правата на човека и модерната държава, по необходимост ще се докоснем до един важен и в много отношения предварителен проблем, който съвременната правна наука не може да отмине с мълчание: **доколко изобщо е съотносимо към юридическото познание словосъчетанието „права на човека" и не съответства ли то по-скоро на идеологически, отколкото на научни построения.**

2. Опорни точки на идеята за правата на човека

2.1. Без да се впускаме в дискусии относно времето, когато идеята за правата на човека съзрява, оформя се и се налага в теорията и в общественото съзнание, ние ще приемем, че един относително цялостен лаически първообраз на съвременното разбиране за правата на човека можем да открием у теоретиците на класическото естествено право — от Хуго

* Главен асистент в ЮФ на СУ „Св. Климент Охридски", доктор по право

Гроций до Имануел Кант включително.

Един бегъл поглед върху еволюцията на политико-философската и правната мисъл показва, че идеята за правата на човека има три главни опорни точки, без които нито някогашните, нито съвременните теории за правата на човека биха били възможни: **1. разбирането за абстрактния човек, разглеждан като самостоятелна ценност; 2. възприемането на идеята, че съществува право с всеобща валидност, надхвърляща границите на отделната държава; 3. твърдението, че в юридически контекст може да се говори не само за право, но и за права.**

2.2. Рационално-ценностният подход, стоящ в основата на **разбирането за абстрактния човек, разглеждан като самостоятелна ценност**, е известен още в средиземноморската античност. Но твърде големите различия в статуса на отделните категории хора в античното общество (свободни или роби, мъже или жени, граждани или чужденци, управници, философи, войници, земеделци или занаят чии и т. н.), както донякъде и отсъствието на монотеистично религиозно мислене (и сред боговете съществува йерархия), не позволяват на понятието човек да придобие онова ценностно значение, което по-късно му придава антропологично ориентираната философия. Дори Аристотелевите разбирания за справедливостта, отличаващи се с изключително високо равнище на обобщение, не довеждат до утвърждаване на идеята за абстрактния и надарен с права човек.

Идеята за абстрактния човек, стоящ високо в ценностно отношение, постепенно се налага през християнското средновековие. Тя се оформя още през патриотическия период, намирайки опора в библейските текстове³ и е особено добре изразена у някои късни схоластици. Човекът е създаден по божий образ и подобие⁴ и дори само на това основание е вече ценност. Тезата за задгробния живот на свой ред принизява политическите, социалните и икономическите различия, съществуващи между хората през тяхното земно съществуване, и способства за утвърждаване на ценностната значимост на понятието човек не само в религиозната догматика, но и като

значимо философско понятие.

Идеята за абстрактния, надарен с права човек се оформя в модерния си вид в навечерието и в хода на буржоазните революции и се утвърждава от класическите либерални доктрини през втората половина на XIX век. Естественоправните мислителни от XVII и XVIII век, направили много за налагането на това разбиране, обикновено изхождат от предполагаемите свобода и равенство между хората в тяхното естествено (додържавно) състояние. Чисто рационалният път на изграждане на класическите естественоправни теории⁵ предполага извода от естествените свобода и равенство — всеки индивид следва да запази определени поведенчески възможности (естествени права) и в рамките на държавноорганизираната общност, дори само на основанието, че е човек. Индивидът е първичен, а общността — вторична. Общността възниква по различни причини, но тя няма друго разумно предназначение, освен да създаде по-добри възможности за живот на човека.

Големият ренесанс на темата за правата на човека в края на настоящото столетие не прибавя почти нищо съществено към известната вече философска обосновка. Засиленият интерес към тази идея е свързан не толкова с опити за изграждане на нова философска аргументация, колкото с настойчивост за нейното позитивноправно осигуряване както в рамките на националните правни системи, така и на наднационално равнище.

2.3. Още римските юристи приемат, че **съществува право, което е общо за всички цивилизовани народи**. Все пак да се счита, че разбирането за наличие на право с всеобща валидност е продукт на римското правно мислене би било пресилено. Мнозина изследователи посочват, че *jus naturale* и *jus gentium* са били схващани по-скоро като съвкупности от универсални етични норми, отколкото като позитивноправни норми с наддържавна валидност.

Тезата за съществуването на право с всеобща валидност се доразвива и налага в съвременната си форма също в навечерието на големите революции и също като компонент от

политико-философските и правните възгледи, утвърждавани от класическото естествено право. Споменатият вече силно изразен едностранчив рационалистичен подход на естественоправните мислители (чак до Кант) ги довежда до разбирането за наличие на универсални правила (в това число и в юридически смисъл), регулиращи отношенията между индивид и политическа общност. Този възглед се затвърждава от класическата либерална мисъл на XIX век както поради характерния ѝ индивидуализъм и универсализъм⁶, така и във връзка с опитите за възпроизвеждане в позитивното право (главно в конституционни норми) на основни либерални постулати. XX век и особено неговата втора половина, е свързан и с определени целенасочени опити за създаване на наднационален позитивноправен ред, почиващ върху общоприети етични постулати. Доколко тези опити са реакция срещу опустошителните войни през отиващото си столетие или плод на естественото развитие на правните системи е въпрос, който следва да бъде дискутиран самостоятелно.

2.4. Разбирането, че под право следва да се разбира не само съвкупност от общи правила за поведение, но и признати и повече или по-малко гарантирани поведенчески възможности на индивида, е също свързано с класическото естествено право. Римските юристи говорят за право в множествено число, за да обозначат няколко различни нормативни масива (*jus civile*, *jus gentium*, *jus naturale*). През античността правото разглежда човека или като вещь (т. е. нещо, по повод на което възникват правни връзки), или като адресат на норми (т. е. на забрани, задължения и разрешения за определено поведение). Затова, връщайки се в този период, бихме могли най-много да констатираме възгледа за една смес от поведенчески минуси и плюсове, на която конкретният индивид, в конкретната ситуация е титуляр⁷.

Идеята за наличието не само на право, но и на права откриваме отново у естественоправниците от XVII и XVIII век. Тази идея, свеждана в началото до „свободата на всеки човек да използва своята собствена власт, както самият той желае“,

според Хобс⁸, преминава през декларациите и конституциите на големите революции, за да се пренесе на плоскостта на правната теория и се оформи през втората половина на XIX век като **теория за субективното право** — юридически призната възможност за собствено активно или пасивно поведение или възможност за изискване от другото на определено поведение, зад която стои някакъв общественопризнат интерес. Въпреки нееднократните опити за очистване на правната теория от засиленото субективистично звучене, което ѝ придава теорията за субективното право (в това отношение най-сериозен интерес представляват опитите на Дюги и Келзен), и до днес доктрината и практиката на континента изрично или мълчаливо приемат немалка част от залегналите в теорията за субективното право тези.

2.5. Предложените дотук разсъждения дават основание да се направят няколко предварителни извода. Идеята за надареността на абстрактния човек с независещи от националния правопорядък юридически права е продукт на онази интелектуална и културна традиция, която се заражда в средиземноморската античност, преминава през християнското средновековие и се дооформя под въздействието на модерния индивидуализъм.

По своята същност идеята за правата на човека е индивидуалистична. Тя се вписва хармонично само в концепции, които придават на индивида по-голяма ценностна значимост, отколкото на общността. Заменянето на първоначалните рационално синтезирани основи на идеята (човек се ражда свободен) с едни социално по-достоверни, но нормативно необезпечени тези (човек не винаги се ражда свободен, но има право да бъде свободен) не променя нейното индивидуалистично звучене. Поради това конфликтът между надарения с права индивид и обявеното за суверенно политическо тяло не може да бъде разрешен, като просто обявим (подобно на Русо), че отчуждавайки всичките си права в полза на общността, индивидът намира своята истинска социална свобода⁹.

3. Идеята за модерната държава

3.1. Както вече споменахме, модерните идеи за държавата се зараждат в същото културно-географско пространство, както идеята за правата на човека. Те си пробиват път в Европа, като незначително изпреварват във времето разцвета на класическото естественоправно мислене.

Едва ли ще сгрешим, ако посочим, че съвременните представи за държавата се оформят през XVI, XVII и XVIII век паралелно със заключителната фаза в процеса на налагане на светски характер и централизация на западноевропейските държави. Оттогава до днес тези представи не са еволюирали значително, като продължават да почиват върху две основни концептуални понятия: **1. суверенитет и 2. нация.**

3.2. Понятието суверенитет отразява разбирането за превъзходната степен на държавната власт по отношение на всяка друга политическа власт. Боденовото определение „*puissance absolue et perpetuelle*“ изрично или мълчаливо продължава да стои в основата на съвременното разбиране за държавата. Неговата устойчивост се дължи до голяма степен на една от най-критикуваните характеристики на учението за суверенитета на Жан Боден — отрицателния характер на определението му за суверенитета, респективно на изводите, които то предполага: **суверенитетът е власт, която не е ограничена нито във властническите си възможности, нито във времето.** Несполучливите опити на самия Боден да изпълни понятието суверенитет с положително съдържание (чрез т. нар. от него „*vraies marques de souverainete*“), както и аналогичните опити на неговите последователи и критици подсказват, че голяма част от теоретичната стойност на това определение се съдържа именно в отрицателния характер на изводите от него.

От самото си създаване теориите за суверенитета са освободени от ангажимента да предизвестят или да способстват за установяване на всевластието на държавата. Те се появяват преди всичко като идеологическо оправдание на един до голяма степен политически консумиран вече процес — фактическото

налагане на държавата като основна властова структура, нетърпяща конкуренция. Същевременно теориите за суверенитета легитимират монопола на държавата върху позитивното право¹⁰, а донякъде се опитват да обосноват и приоритета на позитивното право над другите паралелно съществуващи в обществото нормативни системи.

3.3. Понятието суверенитет легитимира превъзходната степен на властническите възможности на модерната политическа общност, но не дава отговор на въпроса — в рамките на какво социално пространство е валидна тази превъзходна степен. Понятието нация идва да отговори именно на този въпрос¹¹. С неподлежащите на точно юридическо дефиниране критерии за наличие на нация се довършва основната идеологическа схема в подкрепа на всевластието на държавата. **Модерната държава представя своята огромна власт като правомерна чрез теорията за суверенитета. Държавата разпростира тази власт дотам, докъдето фактически ѝ позволява нейната материална сила, най-често претендирайки, че това са нейните национални граници.**

Въпреки многократните опити да се излезе от класическата схема на суверенната национална държава (особено силни в теоретично отношение са опитите на класическата немска публичноправна доктрина да замени понятието суверенитет с понятието *Herrschaft* като критерий за наличието на държава) както в масовото политическо съзнание, така и в идеологическите модели, ползвани от политическите елити, тази схема откровено или мълчаливо продължава да присъства. Тя е белязала и немалка част от теоретичните изследвания по темата.

4. Основни противоречия между идеята за правата на човека и теориите за суверенната национална държава

4.1. Приемайки за отправна точка актуалното състояние на правните реалности и правната наука, бихме могли да отбележим, че противоречието между идеята за надарения с

права индивид и всевластната политическа общност, което откриваме още у естественоправниците от XVII и XVIII век, днес не само не е получило своя теоретичен отговор, но е придобило още по-релефен израз.

Както вече отбелязахме, идеята за правата на човека е индивидуалистична. Но именно нейното последователно индивидуалистично третиране изисква не толкова да се прокламира и утвърждава възможността за определено поведение на индивида, колкото да се отрече стремежът за налагане на граници на това поведение. Така достигаме до известния либерален постулат, сполучливо формулиран от Бенжамен Констан — свободата е била схващана от древните като право да се участва при решаване на общите работи, докато за модерните народи тя означава ненамеса от страна на държавата в определен индивидуален периметър¹².

Формулиран по друг начин, същият въпрос би звучал така: **не следва ли свободата да се определя само негативно, т. е. като всичко онова, което не подлежи на правно уреждане.** Защо да се търсят юридически проекции на идеята за човешките права, вместо те да бъдат защитени чрез налагане на забрани за намеса в определени области от страна на монополиста над съвременното позитивно право — държавата. Но ако държавата се откаже от възможността еднолично да определя своето право, какво би останало от теориите за нейния суверенитет?

Към очертаното още у Русо противоречие между индивидуалистичния характер на идеята за надарения с права индивид, от една страна, и колективистичното звучене на теориите за снабдената с върховна власт политическа общност, от друга, днес не е трудно да се установи още един аспект на противоречие, представящ се в две различни проявни форми: **1. между философското равнище на синтезиране и аргументиране на идеята за правата на човека, от една страна, и стремежа към намиране на нормативна проекция на тази идея в позитивното право, от друга страна; 2. между претенциите за универсалност на идеята за правата на човека, от една страна, и**

преимуществено националния характер на съвременното право, от друга.

4.2. Като една от основните пречки за адекватно юридическо проектиране на философската по своя генезис идея за правата на човека (проектиране както в правопорядъка, така и чрез правнотеоретично обосноваване) може да се посочи **липсата на юридическо понятие — аналог на идеята за абстрактния човек.** Правният субект никога не е просто правен субект — той е физическо или юридическо лице; гражданин, чужденец или апатрид и т. н. Утвърждаването на самото понятие „субект на правото“ показва, че правното мислене е направило една не малка крачка в развитието си, успявайки да синтезира юридическа категория, заличаваща до голяма степен различията между индивидите в рамките на една и съща правна система. Тази категория стои в основата на общ за тях правен режим.

Но колкото и да претендираме, че правото се е развило и интернационализи-рало през последните десетилетия, основната, трайната, определящата правния статус на индивида връзка е не между човечеството и човека, а между държавата и нейния гражданин. С други думи, към момента не можем да твърдим, че понятието правен субект съдържателно съответства на нова всеобхватна правна система, недопускаща различен правен режим по отношение на човешките същества, без оглед на тяхната връзка с конкретна държава.

Опитите да бъде разрешен проблемът, макар и частично, като се говори за права на човека (онези, които не зависят от националния правен ред) и права на гражданина (онези, които са поставени в такава зависимост), също не дава очаквания резултат. Това разграничение най-често се провежда между т. нар. формални права (на гражданина) и субстанциални права (на човека). Но достатъчно е да поставим въпроса кой определя дали става въпрос за право на гражданина или право на човека, за да видим, че съвременната държава е по-склонна да запази за своите граждани всички онези права, по отношение на които тя е правнозадължен субект (избирателно право, право на придвижване, право на труд и на социално осигуряване и т. н.).

Тези опити само още веднъж подчертават обстоятелството, че въпреки разпоредбата на чл. 6 от Всеобщата Декларация за правата на човека от 1948 г., прокламираща юридическата правосубектност на индивида без оглед на неговото гражданство, **правният интензитет на връзката субект — световен правен ред продължава да бъде далеч по-нисък от интензитета на връзката гражданин — вътрешно право на държавата.**

4.3. Поддържането на тезата, че при сегашното състояние на правните системи индивидът е титуляр на права (в юридически смисъл), които черпят правни основания от нещо различно от националния правен ред, се натъква на редица теоретични проблеми.

Ако признаем, че съществуват някакви права на човека (естествени или наречени по друг начин), които да не почиват върху национални правни норми, то би следвало да приемем и съществуването на съответстващи им задължения, също така санкционно неосигурени от национален правен ред. В действителност, извлечаните от международните правни норми права или са станали част от вътрешното право на държавите (в това отношение показателно е решението на нашата конституция)¹³ и тогава са снабдени с национална санкционна защита, или остават формално закрепени в международни актове, без да са детайлно уредени и санкционно осигурени от вътрешното право и тогава напомнят по-скоро на морални императиви.

Въпросът би могъл да се постави и по друг начин. Може да се твърди, че правата на човека нямат нужда от опора нито в националното право, нито в някакъв наднационален правен ред. Те черпят своята юридическа валидност непосредствено от естеството на нещата — било от природата на човека, било от природата като цяло. Неубедителността на тази теза, срещана още в античното естественоправно мислене, е многократно разкривана. Основният проблем, който подобен възглед поставя и в никаква степен не успява да разреши, може да бъде

формулиран така: след като природата (в това число и човешката) е съвкупност от дадености и каузални зависимости между тях, как е възможно от нея да се извлекат правила за поведение — т. е. норми. От обстоятелството, че нещо е, не може да се направи логически обоснован извод, че нещо трябва да бъде¹⁴.

5. Няколко възможни извода

5.1. Трудно може да се твърди, че съвременната правна теория предлага конструкции, които адекватно да проектират юридически идеята за правата на човека и да я синхронизират с теориите за съвременната национална държава.

Основните проблеми в това отношение произтичат от индивидуализма на идеята за правата на човека и колективистичния характер на теориите за суверенитета, от философската по своя генезис идея за правата на човека и недостатъчно убедителните опити за нейното позитивноправно възпроизвеждане, а също така и от предимно националния характер на съвременните правни системи и съответстващите им правни понятия и универсализма на идеята за правата на човека.

5.2. От значение е да подчертаем връзката между реалните политико-социални процеси и развитието на теоретичните конструкции, които се опитват да ги обяснят и легитимират. Модерната държава става все повече поликултурна общност, лишавайки се по този начин от една от двете посочени вече опорни точки на своята легитимация — идеята за нацията. Регистрирайки с неудоволствие този факт, политическите елити стават невротично чувствителни към теориите за суверенитета.

Въпреки радостните възгласи в чест на победата над тоталитаризма, модерната държава обективно се превръща във все по-сложен и всеобхватен по отношение на обществото механизъм. Нека се замислим дали въздигането в култ на идеята за правата на човека не е един спонтанен (а защо не и преднамерен) опит да се компенсира, макар и само в теоретичен план, все по-смазващото господство на държавата над съвременния човек. Прави впечатление фактът, че колкото по-

тотален става контролът на държавата над индивида, толкова повече се насърчават идеологемите, свързани с правата на човека (които често се нагаждат към конкретните идеологически нужди до степен на опорочаване)¹⁶. Пример в това отношение е развитието на Европейския съюз, чиито претенции за изграждане на наднационално право в действителност са съчетани с установяването на свръхна-ционален правен ред. Налице е добре изразена тенденция към все по-всеобхватно и по-детайлно правно регламентиране на различни сфери на човешката дейност. Наред с това не е трудно да се установи, че докато различията в статуса на гражданите на държавите-членки наистина постепенно се заличават, то хората извън съюза става все повече чужденци.

5.3. Нека накрая се върнем към въпроса: съществуват ли достатъчно основания да говорим за права на човека в юридически смисъл? И най-благоклонното интерпретиране на този въпрос ни отвежда към извода, че апологетите на идеята за правата на човека (дори когато не ги представят открито като морални императиви) на практика ги свеждат до субективни права, черпеци своята валидност от правни норми, стоящи някъде високо в нормативната йерархия. Но и в този случай натрапчиво се поставя въпросът: кои са правнозадължените лица, чието насрещно поведение ще осигури осъществяването на правото и кой ще е правният ред, който ще ги осигури санкционно? Оттук и по-общият въпрос — не следва ли да наречем субективно право самата защита на поведенческата възможност, предоставена от правната норма, а не правно защитения интерес¹⁷.

Ясното разграничение между правната норма, като формализирано правило за поведение, черпещо валидност от друга правна норма, стояща по-високо в йерархията, от една страна, и съдържанието на това правило за поведение, от друга страна, поражда още един закономерен въпрос. Онова, което наричаме права на човека, не са ли в действителност етически постулати, възприети като съдържание на правни норми. Положителният отговор би ни дал възможност да отграничим

правото на правата на човека като позитивноправен нормативен масив, от една страна и правата на човека като морални императиви, предполагащи създаването и определящи съдържанието на този позитивноправен нормативен масив, от друга.

БЕЛЕЖКИ

1. Michel Villey, *Le droit et les droit de l'homme*, Paris 1983, p. 15.
2. Серджо Кота, *Права и правова държава*, сп. *Правна мисъл*, кн. 1/1996, с. 130 и сл.
3. *Битие*, 1, 26—27 — човекът е създаден по божий образ и подобие; *Послание на Павел към галатяните*, 3, 26 — 28 — единството на човешката природа, олицетворявана от Христос и т. н.
4. Представянето на човека като божие подобие не е оригинална християнска идея дори в рамките на средиземноморската античност. Достатъчно е да посочим само Цицерон — *Est igitur hominicum Deo similitudo — De legibus*, I, 8.
5. Вж. Торбов, Ц. *Естествено право и философия на правото*, С. 1991, с. 21 и сл.
6. Джон Грей сочи индивидуализма и универсализма, наред с егалитаризма и мелиоризма, като основни елементи на схващането за човека и обществото в либералната традиция. Грей, Д. *Либерализмът*, С. 1991, с. 6.
7. Michel Villey дава пример с *jus utendi* (*Dig.*, VII, 6,5), където *jus* се разглежда не толкова като поведенческа възможност, колкото като *res* — т. е. нещо, подлежащо на разпределение. Титулярът на *jus utendi* получава не възможността да има свое или да изисква чуждо поведение, а да получи онази част от нещата, която му се следва. Villey, M. *Op. cit.*, p. 77 et suiv.
8. Hobbes, *Leviathan*, ch. XIV.
9. Според Русо „По силата на Обществения договор човек губи своята природна свобода и неограниченото право над всичко, което го блазни и което може да постигне; срещу това той печели гражданска свобода и собственост над всичко, което притежава." Rousseau, *Du Central social*, Livre I, chap. VIII.
10. Olivier, B. *La Notion d'Etat*, Archives de philosophie du droit, t. 35, p. 125 et suiv.
11. „От нормативна гледна точка териториалните и социалните граници на конституционната държава са случайни — пише Хабермас. В реалния свят от исторически случки, от случайното стечение на събитията, от обикновено произволния изход на войните зависи кой в крайна сметка взема властта и с това получава власт да определя териториалните и социалните граници на една политическа общност. Да се приема, че този въпрос може да бъде решен отново на теория с оглед на правото на национално самоопределяне, е грешка, която е характерна за деветнайсетия век. Национализмът е открил своя собствен практически отговор на този въпрос, който трябва да остане теоретично нерешен. Хабермас, Ю. Европейската национална държава — постижения и граници. За миналото и бъдещето на суверенитета и гражданството, сп. *Правна мисъл*, кн. 1/1996, с. 112—113.

12. Бенжамен Констан, За свободата в древността, сравнена със свободата в модерните време на, сп. Панорама, кн. 1-2/1992 г., с. 47-58.

13. Разпоредбата на чл. 5, ал. 4 от българската конституция е наистина показателна. На пръв поглед тя по категоричен начин дава приоритет на международните норми пред нормите на националното право. В действителност обаче, този приоритет е под условие, създадено от националния правен ред. Приоритетът не става факт с приемането на международната правна норма. Необходимо е България да е страна по съответния международен договор, той да е ратифициран и влязъл в сила за нея и разбира се — международната норма да не противоречи на конституционна, т. е. на вътрешна норма. Казано по друг начин, конституцията е запазила за национален орган решението дали и от кой момент международната правна норма ще има приоритет над националната.

14. Опитал съм се да разгледам по-подробно въпроса за връзката между съществуващо и дължимо в статията „Проблемът за държавата в традиционния юридически позитивизъм и в чистото учение за правото на Ханс Келзен“, сп. Съвременно право, кн. 5/1995 г.

15. В своето известно произведение „Du Pouvoir“ Bertrand de Jouvenel дава различни примери за все по- нарастващото могъщество на държавата и за все пототалния контрол, който тя упражнява върху поведението на индивидите. Jouvenel, B. de, Du Pouvoir. Histoire naturelle de sa croissance, Paris 1972.

16. С изключително релефен в това отношение пример ме снабди една лекция, изнесена преди няколко месеца в София от представител на страна-членка на Европейския съюз. На стандартните въпроси от залата относно противоречието между правото на придвижване и съществуващите визови ограничения за българи, той отговори по крайно любопитен начин. Правото на придвижване се състояло от две права — право на излизане и право на влизане и само правото на излизане било от категорията на правата на човека?! Дори да оставим настрана многобройните теоретични възражения, не може да се въздържим да попитаме: какъв практически смисъл може да има признаването на правото на човек да излезе отнякъде, ако няма право да влезе никъде.

17. Kelsen, H. Theorie generate des normes, Paris 1996, p. 179—180.